

عنوان: مهارت‌های آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان با تأکید بر روش‌های نوین آموزشیزهرا اکبری^۱**اطلاعات مربوط به مقاله****چکیده**

آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان به دلیل اثرگذاری در فرآیند تعلیم و تربیت و شکل‌دهی هویت دینی و اخلاقی آنان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. با توجه به تغییرات اجتماعی و نیازهای روزافزون این گروه سنی، شناسایی مهارت‌ها و تکنیک‌های آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان امری ضروری است. این پژوهش با استفاده از روش تحلیل کیفی و پژوهش در منابع معتبر کتابخانه‌ای، درصدد است تا مهارت‌های آموزش مفاهیم قرآن را شناسایی و الگوها و روش‌های مختلف آموزش را استخراج کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مهارت‌های آموزش مفاهیم قرآن، دارای اصول، پیش‌نیازها و روش‌های مختلفی است که کاربست آنها به یادگیری کارآمد و مؤثر می‌انجامد. آموزش مطابق با سطح درک و شناخت کودک و نوجوان، آموزش منطبق با نیازهای فردی و اجتماعی کودکان و نوجوان، ایجاد علاقه و انگیزه برای آموزش مفاهیم قرآن و مهارت‌ها و توانایی‌های معلم و مدرس مفاهیم قرآن از مهم‌ترین اصول آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان است. همچنین پیش‌نیازهای اساسی نظیر برنامه‌ریزی آموزشی، تعیین اهداف و محیط یادگیری تأثیرگذار بر موفقیت آموزش مفاهیم قرآن شناسایی شدند. از سوی دیگر ترکیب روش‌های آموزش سنتی و نوین و به کارگیری آنها در فرآیند یاددهی - یادگیری به بهبود کیفیت یادگیری کمک می‌کند. این تحقیق می‌تواند نیاز به توسعه برنامه‌ها و روش‌ها آموزشی مؤثر را در راستای افزایش انگیزه و یادگیری در این گروه سنی مشخص می‌سازد.

واژگان کلیدی:

مفاهیم قرآن، کودک و نوجوان،
مهارت‌ها، روش‌های آموزش^۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کوثر بجنورد، بجنورد، ایران. zh.akbari@ymail.com

بیان مسأله

دوره کودکی، زمان شکل‌گیری شخصیت و پایه‌های رفتاری افراد است و تعلیم و تربیت می‌تواند در این فرآیند تأثیرهم‌جانبه بگذارد. تجربیات و یادگیری‌های این دوران به طور ماندگار بر روی شخصیت، رفتار، ارزش‌ها و نگرش‌های آنان اثر می‌گذارد و زمینه ساز رشد، پرورش استعداد و تربیت آنها می‌شود. در زمینه تعلیم و تربیت کودک و نوجوان، نهادهای مختلفی ایفای نقش می‌کنند که دین و آموزه‌های الهی مهم‌ترین نهاد تعلیم و تربیت محسوب می‌شود. قرآن کریم به‌عنوان یکی از منابع مهم و اصلی در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی، دارای اصول و آموزه‌هایی هست که می‌تواند در فرآیند تربیت اجتماعی و اخلاقی کودک مؤثر واقع شود. در دوره کودکی و نوجوانی که هیجان و تحرک از ویژگی‌های بارز آن است و روح، لطیف و ذهن، خالی و پذیرای دریافت هر نوع آموزشی است، به راحتی می‌تواند ارزش‌ها و مفاهیم حتی مفاهیم بعضاً پیچیده را جذب کند. روایات برین نبوی نیز بر آموزش و یادگیری در این سنین تأکید دارند: «مَثَلُ الَّذِي يَتَعَلَّمُ فِي صِغَرِهِ كَالنَّقْشِ فِي الْحَجَرِ»: مثال کسی که در کودکی به فراگیری مطالب می‌پردازد، همانند حکاکی بر سنگ است. (متقی هندی، ۱۴۱۹، ج ۱۰: ۲۳۹) و در سخنی دیگر از ایشان با تأکید بر دوره نوجوانی آمده است: «حِفْظُ الْعِلْمِ كَالْوَسْمِ عَلَى الْحَجَرِ»؛ یادگیری نوجوان همانند نقش کردن بر روی سنگ است. (همان: ۲۳۸)

فرآیند رشد در این دوره در مسیر تغییر و تحول قرار داد و شامل ابعاد مختلف فیزیکی، شناختی، هیجانی و اجتماعی است که هر یک سهم مهمی در یادگیری دارند. این موضوع باید در فرآیند یاددهی- یادگیری مفاهیم متعالی قرآن مورد توجه واقع شود و در به کارگیری مهارت‌های آموزش و طراحی‌های روش‌های آموزشی، برنامه‌ریزی‌های دقیق متناسب با مراحل و انواع رشد صورت بگیرد. هرگونه بی‌توجهی در این زمینه مانع برقراری ارتباط صحیح با قرآن شده و تلاش‌ها برای جلب توجه و انگیزه یادگیری در این گروه سنی ناکام می‌ماند. چه بسا بتوان یکی از دلایل عدم انس و تمایل کودک و نوجوان به قرآن را جذاب و خلاقانه نبودن روش‌های آموزش و عدم تطابق این روش‌ها با نیازها و علاقه‌های کودک و نوجوان دانست. از این لحاظ، با توجه به توسعه روش‌های نوین آموزشی و ایجاد تعامل مؤثر میان آموزه‌های قرآنی، پژوهش در زمینه شناخت مهارت‌ها و روش‌های آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان ضروری به نظر می‌رسد. در این نوشتار مبانی، اصول، پیش‌نیازها و روش‌های آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان با توجه به اهمیت برنامه و اهداف برای آموزش رسمی و غیر رسمی مورد بررسی قرار گرفته است. بررسی و تحقیق در این زمینه می‌تواند به شناسایی روش‌ها و تکنیک‌های نوین برای آموزش مفاهیم قرآن کمک کند. با شناسایی نیازها و چالش‌های آموزشی موجود، می‌توان برنامه‌های آموزشی کارآمدتری طراحی کرد که پاسخگوی نیازهای این گروه سنی باشد.

مبانی نظری پژوهش

کودک به فردی اطلاق می‌شود که در سنین اولیه زندگی قرار دارد و به لحاظ جسمی، ذهنی و عاطفی در حال رشد است. در علم روانشناسی، کودکی از زمان تولد تا سن نوجوانی، حدود ۱۸ سالگی را شامل می‌شود. این سنین به چند مرحله تقسیم می‌شوند: نوزادی (از تولد تا ۲ سالگی)، شیرخوارگی (از ۲ تا ۳ سالگی)، دوره پیش‌دبستانی (از ۳ تا ۶ سالگی) و دوره دبستان (از ۶ تا ۱۲ سالگی). دوران نوجوانی، مرحله‌ای از رشد، پس از دوران کودکی است که با تغییرات فیزیکی، روحی و اجتماعی عمیق همراه است. دوره نوجوانی به دو مرحله تقسیم شده است: از ۱۰ یا ۱۱ سالگی تا ۱۴ یا ۱۵ سالگی که معمولاً با آغاز رشد جسمی و تغییرات هورمونی آغاز می‌شود. نوجوانی اولیه است و از ۱۵ یا ۱۶ سالگی تا ۱۹ سالگی که در این دوره نوجوانان معمولاً به سمت استقلال، شکل‌گیری هویت و توسعه مهارت‌های اجتماعی و عاطفی پیش می‌روند. نوجوانی دیر هنگام نام دارد. در این دوران کودک و نوجوان دچار تحول، تغییرات منظم و سازگارانه‌ای می‌شود که به آن رشد (Development) گویند که در واقع از لحظه بستن نقطه تا هنگام مرگ در فرد اتفاق می‌افتد (وولفک، ۲۰۰۴: ۲۴؛ به نقل از سیف، ۱۳۹۲: ۱۱۱) رشد انسان جنبه‌های مختلفی از قبیل رشد جسمی، رشد عاطفی، رشد اجتماعی و رشد عاطفی دارد. (سیف، ۱۳۹۲: ۷۶) هر مرحله از رشد (رشد فیزیکی، شناختی، عاطفی، اجتماعی) می‌تواند تأثیر مستقیم بر توانایی یادگیری کودک داشته باشد. به عنوان مثال، در

سنین پایین‌تر، کودکان بیشتر با روش‌های بازی و فعالیت‌های حسی یاد می‌گیرند، در حالی که در سنین بالاتر، توانایی تفکر انتقادی و حل مسأله بهبود می‌یابد. از این لحاظ رشد و یادگیری رابطه‌ای تنگاتنگ و متقابل دارند و هر یک بر دیگری تأثیر می‌گذارد.

مفاهیم قرآن

در حوزه آموزش عمومی قرآن کریم، اصطلاح «مفاهیم» به معنای ظاهری آیات اطلاق شده است و معنای برگرفته از تفسیرها را «معارف» نامیده‌اند. (فریدونی، ۱۳۹۹: ۶۵) در این تعریف دو جنبه معنایی برای آیه در نظر گرفته شده است، یکی معنای ظاهری و دیگری معنای برگرفته از تفسیر یا معنای تفسیری است که از یکدیگر تفکیک شده‌اند. در این پژوهش مقصود از مفاهیم، معانی و آموزه‌ها و پیام‌هایی هستند که از ظاهر واژه‌ها، عبارات و آیات قرآن کریم به دست می‌آید. این معارف یا برگرفته از ترجمه آیات قرآن است و یا با مراجعه به تفسیرهای آسان، عمومی و روان به دست آمده است و یا حاصل تفکر و اندیشه در فحوای کلمات و آیات است؛ زیرا این مناسبت که زمینه فهم و درک بهتر قرآن کریم را فراهم می‌کند.

پیشینه پژوهش

تاکنون در زمینه مهارت‌های آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان مقاله‌ای نوشته نشده است، حتی کتابی که شامل مباحث تئوری و نظری آموزش مفاهیم قرآن باشد، وجود ندارد و بیشتر آثار در این زمینه به جنبه‌های عملی آموزش پرداخته‌اند، به این صورت که یک یا دو روش را محور قرار داده و بنای آموزش را بر آن گرفته‌اند. تنها یک اثر با عنوان کودک و فهم قرآن، مهارت‌های آموزش مفاهیم قرآن به کودکان در سوره‌های جزء ۳۰ توسط احمد رضا اخوت و یاسر رضازاده نوشته شده است که نویسنده ادعا کرده درصدد ارائه مفاهیم انتخابی از سوره‌های جزء سی‌ام قرآن کریم، متناسب با اقتضائات سنی کودکان در دوره دوم رشد، بر رویکرد فعال نمودن مؤلفه‌های خیرگزینی (در مقابل) است. او ابتدا سوره را به طور کامل آورده و سپس مفاهیم آن را در شش گام که مناسب با حفظ شادابی و نشاط کودک در دوره دوم رشد است، مفهوم سازی کرده است. مطالعه کتاب نشان می‌دهد که کلی گویی و عدم ارائه روش آموزش از ایرادهای اساسی این اثر است. از آثاری که بدون ارائه مباحث نظری، تنها شیوه‌های عملی برای آموزش مفاهیم قرآن را ارائه می‌دهد، کتاب شیوه‌های عملی آموزش مفاهیم دینی و قرآنی نوشته جعفر شیخ الاسلامی است که با هدف آموزش مفاهیم دینی و قرآنی و انس و الفت با قرآن به شیوه داستان، نقاشی و مسابقه نگارش یافته است. در این کتاب با آنکه اهداف به خوبی ترسیم شده است و از نظر ظاهری برای گروه کودک پیش دبستان جذابیت دارد، اما با محتوای فعلی امکان رسیدن به اهداف یادشده خیلی کم است؛ زیرا مطالب بسیار بهم تنیده است به گونه‌ای که کتاب هم برای کار و فعالیت کودک در نظر گرفته شده و هم جنبه آموزشی برای معلم قرآن دارد. همچنین انجام برخی شیوه‌های آموزشی آن مانند بازی‌های مطرح شده کمی دور از واقعیت است و قابل تحقق نیست. از دیگر آثار در این زمینه کتاب آموزش قرآن به روش قصه، سرود و نقاشی (رویزه پیش دبستانی) نوشته احمد رضا محسنی است که نویسنده با انتخاب بخش‌های از آیات کوتاه قرآن، شیوه یادگیری آنها را به نوجوانان می‌آموزد.

مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که در این آثار آموزش مبتنی بر برنامه درسی مغفول مانده، همچنانکه از ارائه روش‌های متنوع و مختلف برای آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان ناتوان است. در اثر حاضر، سعی شده است، تمامی مسائل مرتبط با آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان اعم از مبانی، اصول و روش‌های یاددهی- یادگیری مورد بررسی قرار بگیرد و در این زمینه به جنبه‌های رشد و علاقه‌مندی‌های کودک و نوجوانی که در عصر اطلاعات و تکنولوژی زندگی می‌کند، نیز توجه شده است.

روش پژوهش

روش این پژوهش از نوع تحلیل کیفی است و گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای انجام شده است؛ به این صورت که به دنبال یافتن مبانی، اصول و روش‌ها، با استفاده از کلید واژگان مشخص منابع کتابخانه‌ای مطالعه شد و سپس اطلاعات مورد نظر جمع‌آوری شد و در مرحله بعد، این اطلاعات، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در مرحله پایانی، پس از حذف و اضافه، مطالب دسته بندی و نگارش یافت.

سؤالات پژوهش

۱. چه مبانی و اصولی زیربنای آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان قرار می‌گیرند؟
۲. چه پیش‌نیازهایی برای موفقیت در امر آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان لازم است؟
۳. کدام روش‌های آموزشی می‌تواند به یادگیری مفاهیم قرآن در کودک و نوجوان کمک کند؟

اصول آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان

اصول تعلیم و تربیت عبارت است از نظریه‌ها و قواعد نسبتاً کلی که در بیش‌تر موارد صادق است و باید راهنمای مربیان، معلمان، مدیران، اولیای فرهنگ و والدین دانش‌آموزان در کلیه اعمال تربیتی باشد. (شریعتمداری، ۱۳۶۹: ۱۱؛ باقری، ۱۳۷۶: ۶۴) شناخت اصول و پایه‌های آموزش، به یادگیری بهتر کودک و نوجوان و دستیابی به نتایج بهتر کمک می‌کند. برخی از اصول آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان عبارتند از:

آموزش مطابق با سطح درک و شناخت کودک و نوجوان

آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان باید مطابق با ظرفیت شناختی آنها باشد. رشد در کودکان در سطوح جسمی، شناختی و عاطفی به وجود می‌آید. شناخت به معنای آموخته‌های کودک از دنیای بیرون و پردازش آنها در دنیای درون است. رشد شناختی به تغییراتی مربوط می‌شود که در حوزه فعالیت‌های ذهنی روی می‌دهد و توانایی‌های مربوط به احساس، حافظه، تفکر، استدلال و زبان را شامل می‌شود. (وندرزن، ۱۳۸۳: ۱۳۵) رشد شناختی از بدو تولد آغاز می‌شود و به کودک کمک می‌کند تا دنیای اطراف خود را کشف و تحلیل کند. رشد شناختی کودک در سنین مختلف، متفاوت است و در هر مرحله از رشد توانایی‌های خاصی پیدا می‌کند؛ برای نمونه کودک قبل از هفت سالگی توانایی درک مفاهیم انتزاعی مانند اخلاق، عدالت، ... که مصداق عینی در جهان خارج را ندارد و تنها بعد از ۱۲ سالگی می‌تواند به این مسائل بیندیشد. آگاهی از مراحل رشد و این‌که هر کودک در چه سطحی از رشد قرار دارد، برای آموزش مفاهیم قرآن ضرورت دارد و باید از روش‌ها و ابزارهای متفاوت و متناسب با سن آنها استفاده کرد. برای نمونه مفاهیم و پیام‌های قرآنی سوره ناس را می‌توان مطابق با جدول زیر به کودک و نوجوان مقاطع مختلف تحصیلی آموخت.

جدول ۱: آموزش مطابق با سطح درک و شناخت کودکان

مقطع	مفاهیم و پیام‌های سوره ناس	ابزار و روش‌های آموزش
دوره ابتدایی پایه ۱-۳	باید کارهای خوب انجام داد.	۱. داستان کوتاه. ۲. استفاده از کتاب یا کارت‌های تصویری
دوره ابتدایی پایه ۴-۶	۱. باید کارهای خوب انجام داد. ۲. نباید گول دیگران را خورد. ۳. در هر شرایطی خداوند به ما کمک می‌کند.	۱. داستان. ۲. شعر. ۳. استفاده از کتاب یا کارت‌های تصویری
دوره متوسطه	۱. توضیح واژه‌های ناس، ملک، اله، وسوسه، جن. ۲. بیان اینکه خداوند محور جهان است، او هم خالق است و هم تدبیر کننده امور هستی. ۳. در مواقع حساس و چالشی به ویژه وسوسه شیطان فقط باید به خداوند پناه برد.	۱. شرح و توضیح واژه‌های آیه. ۲. استفاده از مثال. ۳. پرسش و پاسخ

آموزش منطبق با نیازهای فردی و اجتماعی کودکان

آموزش به کودکان باید بر اساس نیازهای فردی و اجتماعی آنها باشد و درواقع زمانی یادگیری اتفاق می افتد که این نیازها تأمین شود. یکی از مشهورترین طبقه بندی نیازهای انسان، طبقه بندی، آبراهام مزلو از نیازهای انسان است. او در کتاب/تغییر و شخصیت، نیازهای انسان را در یک هرم چندلایه ترسیم کرده است. نیازهای فیزیولوژیک، امنیت، عشق و تعلق، احترام به خود و خودشکوفایی که پس از برآوردن یکی از این نیازها، مجموعه دیگری از نیازها پدید می آید (مزلو، ۱۳۷۶: ۱۵) اگر چه نقدهایی بر نظریه انواع نیازهای مزلو وارد شده است و اساسی ترین آن در نظر نگرفتن نیازهای معنوی انسان با توجه به بعد غیرمادی وجود انسان است، اما در اصل نیازها و توالی و تنوع آنها تردیدی وجود ندارد و مورد اتفاق است. (سلطانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۵۷-۱۶۲) واقعیت آن است که در برآورده شدن هر یک از این نیازها به ویژه در کودکان، خانواده و جامعه نقش مؤثری ایفا می کنند. تأمین نیازهای فیزیولوژیک کودک و نیاز به امنیت و عدم اضطراب او در خانواده و مدرسه، برآورده شدن احساس دوست داشته شدن و ارزشمندی توسط خانواده، دوستان و گروه های اجتماعی به ویژه در مدرسه سبب می شود تا او درک درستی از خود و محیط زندگی داشته باشد و توانایی هایش زمینه ظهور و بروز پیدا کند. در واقع یادگیری کودکان زمانی اتفاق می افتد که نیازهای آنها به ترتیب اولویت تأمین شود. کودک گرسنه، تشنه و با لباس نامناسب نمی تواند فراگیرنده آموزشی باشد که قرار است به او داده شود. (صادقیان و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۷) از این لحاظ اطلاع داشتن از وضعیت غذایی کودک و نوجوان و دانستن نشانه هایی که مری را از این وضعیت آگاه می کند، ضروری است و باید امکانات به گونه ای فراهم شود تا نیازهای فیزیولوژیک دانش آموزان برطرف گردد. به نظر می رسد گنجاندن برنامه صبحانه قبل از شروع درس به ویژه درس آموزشی مربوط به قرآن کریم می تواند مفید و مؤثر واقع شود. همچنین خانواده و معلمان باید نسبت به وجود اضطراب و نگرانی در فراگیران حساس باشند. یادگیری در کودکان ناآرام و مضطرب اتفاق نمی افتد. معلم باید محیط کلاس را برای دانش آموزان امن کند و به دنبال ایجاد رابطه صمیمانه خود با آنها باشد و بین همکلاسی ها رابطه دوستانه برقرار کند.

ایجاد علاقه و انگیزه برای آموزش مفاهیم قرآن

در آموزش و به ویژه آموزش مفاهیم قرآن کریم، عنصر علاقه نقش محوری ایفا می کند. علاقه نیروی محرکی است که به فعالیت های انسان جهت می دهد و یکی از عوامل مهم در فرآیند یادگیری است. (نسیمی، ۱۴۰۰: ۲۰) وقتی شخص به یک موضوع علاقه مند باشد، تمایل بیشتری برای مطالعه و درک مطالب آن دارد. علاقه همچنین می تواند انگیزه و انرژی لازم برای یادگیری را افزایش دهد و باعث بهبود عملکرد شخص در آن زمینه شود. برای ایجاد علاقه در حوزه آموزش مفاهیم قرآن می توان از راهکارهای متنوعی بهره گرفت:

مهارت ها و توانایی های معلم و مدرس مفاهیم قرآن

قطعاً توانایی های معلم قرآن در ایجاد علاقه قرآن آموز نقش محوری ایفا می کند. این مهارت ها شامل مهارت های پیش از تدریس، مهارت های پس از تدریس می شود. برخی از این مهارت ها عبارتند از:

جدول ۲: مهارت ها و توانایی های معلم قرآن

مهارت	انواع	شرح
مهارت های پیش از تدریس	اشتیاق به درس و تدریس	معلم باید شوق خود به موضوع را به دیگران منتقل کند.
	آشنایی با اهداف درس	مشخص شدن هدف های آموزشی شامل هدف های کلی آموزش قرآن و هدف های هر درس قبل از ارائه برای هر گروه از مخاطبان
	داشتن طرح درس مناسب	برنامه ریزی برای فعالیت هایی که باید سرکلاس انجام شود تا اهداف درس تحقق یابد.
	آراسته بودن	آراستگی ظاهر پیش از رفتن به کلاس از قبیل تمیز و مرتب بودن، خوشبو بودن

مهارت‌های ضمن تدریس	تقویت فن بیان؛ لحن بیان و انتخاب سرعت مناسب برای بیان	بیان جذاب و گیرا
	خوشرویی، خوشرفتاری، نرم‌خویی و عدم خشونت	اخلاق نیکو و حسنه
	توجه به قرآن‌آموز، تشویق به موقع و دادن هدیه و ترغیب به خواندن کتابها و دنبال کردن علاقه‌ها، شرکت دادن آنها در درس	تکریم قرآن آموز
	پرسش و پاسخ، گفت‌وگو، هم‌خوانی، مسابقه، قصه‌گویی بر اساس شأن نزول آیات یا یک مفهوم قرآنی مثل اهل بیت.	استفاده از روش‌های جذاب و کاربردی
	پخش فیلم یا انیمیشن با محتوای قرآنی یا برگرفته از داستان قرآن، نقاشی کردن یک موضوع قرآنی مثل عدم اسراف	جذاب سازی درس با استفاده از هنر
	مانند برقراری ارتباط چشمی با دانش‌آموزان که نشان دهنده حمایت معلم از آنها و ایجاد رابطه مؤثر است.	تقویت مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان
	برای ایجاد علاقه باید قرآن‌آموز را در رشته‌ای که در آن استعداد دارد مانند حفظ، تلاوت قرآن، نویسندگی با موضوع قرآنی شناسایی کرد.	شناسایی استعداد قرآن‌آموزان در یکی از رشته‌های قرآنی
مهارت‌های پس از تدریس	ارزشیابی با توجه به مقطع و پایه تحصیلی و با در نظر گرفتن ارزشیابی آغازین، مستمر و در نهایت مجموع فعالیت‌های قرآن‌آموزان در طول یک ترم یا یک سال تحصیلی انجام شود.	انجام ارزشیابی آغازین، مستمر و پایانی

پیش‌نیازهای آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان

منظور از پیش‌نیاز شرایط یا الزامات ضروری است که باید قبل از شروع یک فرایند، فعالیت یا یادگیری جدید به آن پرداخته شود.

برنامه درسی و آموزشی

یکی از عناصر مؤثر در نظام تعلیم و تربیت، برنامه درسی است که اساس و پایه آموزش است و نقش مهمی در یادگیری دانش‌آموزان دارد. (حاتم و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۱) برنامه درسی به صورت کلی به معنای راهی است که افراد باید طی کنند تا به هدف برسند (کرامتی، ۱۴۰۲: ۵؛ به نقل از فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۷) و مصادیقی از قبیل برنامه هفتگی مدارس، سرفصل درسی، مجموعه‌ای از اهداف، محتوا، سبک تفکر شاگردان، طرح و نقشه ... دارد. (همان: ۵-۷) برنامه درسی به عنوان یک طرح که معلمان و فراگیران را در امر آموزش راهنمایی و هدایت می‌کند، تعریف جامعی است که بر راهنمایی بر یادگیری در مدارس تأکید دارد و دارای عناصر متعدد است. (همان: ۷) متخصصان و طراحان برنامه درسی، درباره عناصر برنامه درسی توافق کلی ندارد و هر یک از آنها عناصر مختلفی را برای آن در نظر می‌گیرند، از قبیل اهداف، محتوا، فعالیت‌های یادگیری، راهبردهای یادگیری و یاددهی، مواد آموزشی، گروه‌بندی فراگیران، مکان، زمان و ارزشیابی (روشنی علی‌نهدی و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۱۱؛ کرامتی، ۱۴۰۲: ۷) چارچوب برنامه درسی باید به گونه‌ای طراحی شود که به کاربرد آسان شیوه‌های یاددهی- یادگیری متناسب با نیازهای فردی بینجامد (حاتم و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۷) این امر در آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و برنامه آموزشی باید به نحوی سامان یابد که به ارتقاء یادگیری دینی و قرآنی این گروه سنی کمک کند. برنامه درسی قرآن در دوره ابتدایی در نظام آموزش رسمی در دهه اخیر تغییرات چشمگیری یافته است و از برنامه‌هایی که مبتنی بر کسب مهارت خواندن تأکید داشت به سمت برنامه جامع حرکت کرد که هم جامعیت آموزش را در نظر داشت و هم حیطه‌های مختلف یادگیری از

قبیل حیطه شناختی، عاطفی و مهارتی را در برمی گرفت. از ویژگی‌های مهم رویکرد جدید توجه به جنبه عاطفی، در نظر گرفتن توانایی‌ها و محدودیت رشد شناختی، ایجاد سهم بیشتر برای فعالیت دانش آموز، تغییر نظام ارزشیابی، تناسب محتوا با نیازها، اولویت دادن کار گروهی، استفاده از فناوری‌های آموزشی و ... است (زارع و همکاران، ۱۳۸۹: ۵۶) خوشبختانه در کشور ما از نیمه دوم دهه هفتاد شمسی با تشکیل کارگروه مستقل قرآن در دفتر برنامه ریزی و تألیف کتاب‌های درسی وزارت آموزش و پرورش، راهنمای برنامه درسی قرآن در دوره ابتدایی و مقاطع بالاتر تصویب شد و اکنون آموزش قرآن در مدارس از یک برنامه مشخص و مدون برخوردار است. (فریدونی، ۱۳۹۹: ۳۰) به طور ویژه درس مفاهیم قرآن نیز چه در آموزش رسمی و چه در آموزش غیر رسمی باید از یک برنامه مشخص و مدون پیروی کند تا به وسیله آن محتوا سازماندهی شود و به شکل‌گیری یک ساختار منظم و هدفمند در یادگیری مفاهیم قرآن کمک کند. با وجود برنامه‌ریزی، روش‌های تدریس نیز مشخص شده و یادگیری را فعال و کارآمد کند. از این لحاظ این برنامه باید از مؤلفه‌هایی برخوردار باشد که در ذیل مورد بررسی قرار می‌گیرد.

اهداف آموزشی

آموزش فراپندگی است که هدف اصلی آن ایجاد تغییر در فرد آموزش گیرنده است. تغییر می‌تواند در هر یک از سه دامنه دانش و شناخت (Knowledge)، مهارت علمی (Psychology) و نگرش (attitude) ایجاد شود. برای ایجاد این تغییرات در فرد آموزش گیرنده لازم است که یک برنامه آموزشی مدون و منسجم تدوین گردد و چون طراحی یک برنامه، بدون تعیین دقیق اهداف آن ممکن نیست، تدوین اهداف آموزشی از اهمیت بسیاری برخوردار است. اهداف، همان چشم‌اندازهایی هستند که انتظار می‌رود در پایان فرآیند حاصل شود. این اهداف است که مشخص می‌کند که چه تغییراتی قرار است در فراگیران ایجاد شود. اهداف آموزشی باید کاملاً مشخص و صریح بیان شوند تا بقیه عناصر برنامه آموزشی همچون محتوا و روش یادگیری-یاددهی با اهداف تعیین شده متناسب سازی شود، زیرا بقیه اجزای برنامه درسی وابسته به اهداف هستند و جهت‌گیری بقیه کارها، با تعیین اهداف مشخص می‌شود. اهداف در آموزش در دو دسته کلی و جزئی قابل تعریف هستند که هر کدام در سه حیطه دانش و شناخت، مهارت عملی و نگرش نمود می‌یابد. نکته دیگر آن که برای فراگیران نیز باید هدف آموزش مشخص باشد و آنها دلیل فعالیت‌های یادگیری مفاهیم قرآن و اهمیت آن را بدانند؛ به ویژه برای گروه سنی نوجوان که از نظر رشد شناختی به حدی رسیده‌اند که توانایی تفکر سطح بالا و درک صحبت‌های معلم را دارند.

اهداف کلی آموزش مفاهیم قرآن

اهداف کلی آموزشی، اهدافی هستند که در پایان یک دوره آموزشی باید تحقق یابند. البته اهداف کلی می‌تواند در یک مقطع، دوره و یا هر جلسه آموزشی نیز مطرح شود. این اهداف، جهت حرکت و محدوده کار را مشخص کرده و مهارت نهایی را برای ما معرفی می‌کند. در مستندات و شواهدی که اهداف آموزش قرآن در نظام رسمی و غیر رسمی را بیان می‌کند، برخی اهداف کلی آموزش عمومی مفاهیم قرآن کریم در سه حیطه یادگیری شناخت، مهارت و نگرش این‌گونه ترسیم شده است:

جدول ۳: اهداف کلی برنامه آموزش مفاهیم قرآن

اهداف کلی	حیطه‌های آموزش
شناخت قرآن کریم به عنوان کتاب آسمانی و راهنمای زندگی	حیطه دانش و شناخت
قرار گرفتن در مسیر رشد و کمال انسانی	حیطه مهارت
نگرش صحیح نسبت به باورها و عقاید اسلامی	حیطه نگرش

اهداف جزئی آموزش مفاهیم قرآن

اهداف جزئی از تجزیه اهداف کلی به دست می‌آید و مراحل رسیدن به اهداف کلی را مشخص می‌کند، به همین دلیل نسبت به هدف‌های کلی محدودتر و مشخص‌تر است. (صفوی، ۱۴۰۱: ۶۴) البته اهداف جزئی هم می‌تواند به اهداف جزئی‌تر تقسیم شود و بر اساس مقطع و پایه تحصیلی و حتی بر اساس موضوع اصلی درس و عنوان‌های فرعی هر درس، اهداف جزئی نوشته شود. برای نمونه اهداف جزئی‌ای که می‌تواند برای آموزش مفاهیم قرآن در بخش واژگان و عبارات در نظر گرفته شود، به شرح زیر است:

جدول ۴: اهداف جزئی آموزش مفاهیم قرآن در مقطع ابتدایی

اهداف جزئی	حیطه
شناخت واژگان ساده و برخی عبارات ساده یا پرکاربرد قرآن، مانند رب، حمد، خیر	حیطه دانش و شناخت
فهم معنای واژگان ساده و برخی عبارات ساده و پرکاربرد قرآن	حیطه مهارت
مهارت در بیان معنای واژگان و یا عبارات ساده و پرکاربرد	حیطه نگرش
یادسپاری پیام واژگان یا عبارت	
علاقه به حفظ و بیان معنای واژه و یا عبارات	
علاقه به شرکت در فعالیت‌های کلاسی	

محتوا

بعد از اهداف، محتوا یکی از عناصر مهم برنامه درسی است. محتوای برنامه درسی به لحاظ نقشی که در دستیابی به هدف‌های برنامه دارد، از اهمیت خاصی برخوردار است. کتاب درسی در واقع محتوای نوشتاری برنامه درسی می‌باشد. در صورتی که محتوای کتاب همسویی لازم را با اهداف برنامه نداشته باشد، تحقق اهداف آموزشی ممکن نخواهد بود. در آموزش مفاهیم قرآن، محتوا متن آیات است (فریدونی، ۱۳۹۹: ۶۷) و در تنظیم آن باید به ویژگی‌های گروه سنی دقت کرد؛ همچنانکه باید به گونه‌ای ارائه شود که قرآن آموز را به یادگیری ترغیب کند. انواع گزاره‌های قرآن برای آموزش مفاهیم به شرح زیر است. انواع گزاره‌ها برای آموزش مفاهیم قرآن در جدول زیر آمده است.

جدول ۵: انواع گزاره‌ها برای آموزش مفاهیم قرآن

انواع گزاره‌ها	توضیح
واژه‌ها	قرآن کریم از بیش از ۷۸ هزار واژه تشکیل شده است که برخی از آنها برای خواننده آشنا و برخی دیگر جدید محسوب می‌شوند. برای آموزش و فهم این واژگان، استفاده از ترجمه‌ها و نیز شناسایی واژگان مشابه و متضاد می‌تواند کمک کننده باشد.
عبارات و اصطلاحات	برای درک صحیح آموزه‌های قرآنی، آموختن معنای اصطلاحات ضروری است. مثلاً واژه «بیت» در کاربرد عمومی برای اشاره به «خانه و محل زندگی» و «اهل بیت» برای اشاره به «خانواده» است، اما در کاربرد اختصاصی نزد شیعیان برای یاد نمودن از خاندان پیامبر (ص) به کار می‌رود.
موضوعات قرآنی	قرآن کریم دربردارنده موضوعاتی است که محور بحث و تفهیم هستند. این موضوعات به طور کلی در سه دسته اعتقادات مانند اصول دین، اخلاقیات از قبیل احترام به والدین، نوع دوستی، صداقت، عدم اسراف و احکام شرعی همچون نماز، روزه، زکات، حج هستند.
داستان‌های قرآنی	نوع دیگر از محتوا، داستان قرآن و شخصیت‌های مربوط به آن است که در سوره‌های مختلف همچون شعراء، انبیاء و بقره بیان شده‌اند و نیازمند تبیین و ارائه پیام هستند.
ساختار	گاهی محتوا مربوط به ساختار است، یعنی با توجه به نقش کلمه در جمله، معنا و تفسیر واژه یا عبارت دانسته می‌شود که بیشتر برای گروه سنی نوجوان و دانشجویان کاربرد دارد.

شکل ارائه محتوا

محتوا و مضامین اعجازگونه قرآن به صرف کلام الله بودن، به خودی خود دارای جذابیت است. وجود مؤلفه‌های جذابیت در محتوا، به قرآن که خود یک رسانه است، جاذبه‌ای فوق العاده بخشیده و باعث ایجاد کشش و جذب مخاطبان به سمت آن شده است. (رضایی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۸۹) از این لحاظ شکل ارائه محتوا برای قرآن نیز باید به گونه‌ای باشد تا مخاطب جذب شود و تا زمانی که مخاطب جذب این محتوا نگردد انتقال پیام صورت نمی‌گیرد. برخی از اشکال محتوا و مضمون قرآن در جدول زیر آمده است:

جدول ۶: شکل ارائه محتوا

شکل ارائه محتوا	توضیح
متون درسی	در آموزش و پرورش و آموزش عالی، بهترین شکل ارائه محتوا و مضمون و مهم‌ترین منبع یادگیری، متون درسی است و متون درسی نیز باید به گونه‌ای تنظیم شود که با هدف‌های یادگیری منطبق باشد.
آثار هنری	قالب مهم دیگر در ارائه محتوا، اثر هنری با محوریت مضمون و مفهوم قرآنی است. مانند عکس، نقاشی، خطاطی، فیلم و مستند. برای نمونه در تابلویی با مضمون غدیر، محتوای آیه ولایت و آیه اکمال و تبلیغ به تصویر کشیده می‌شود.
آثار رسانه‌ای	استفاده از ظرفیت رسانه‌ها یکی از بهترین شیوه‌های ارائه محتوای قرآنی است. تولید آثار سینمایی و تلویزیونی با محوریت مفاهیم و پیام‌های قرآنی، همچنین انتشار نشریات و مجلات قرآنی و بهره‌گیری از ظرفیت رسانه‌های نوین مانند پادکست‌ها و شبکه‌های اجتماعی می‌تواند زمینه‌ساز ارتباط آسان و سریع با مخاطبان و انتقال مؤثر محتوای قرآنی باشد.

ارزشیابی

ارزشیابی اساس اثربخشی در آموزش (روشنی علی بنه‌سی و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۱۶) و جزء جدایی‌ناپذیر این فرآیند است و برای سنجش پیشرفت تحصیلی فراگیران و بررسی دستیابی به اهداف آموزشی تعیین شده است. ارزشیابی در یک تقسیم کلی به دو صورت ارزشیابی تکوینی یا مستمر و ارزشیابی پایانی یا تراکمی انجام می‌گیرد. ارزشیابی مستمر به منظور کشف مشکلات یادگیری در طول دوره تحصیل و

ارزشیابی پایانی، اندازه‌گیری مجموع یا تراکم یادگیری‌های فراگیران را در طول یک دوره است (حاتم و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۲؛ سیف، ۱۳۹۲: ۶۳۰-۶۳۱) نتایج هر دو ارزشیابی به دو صورت کمی و توصیفی قابل ارائه است. در آموزش مفاهیم قرآن، معلم قرآن بر حسب اهدافی که برای هر درس تعیین شده و محتوایی که برای فرآیند یاددهی-یادگیری در نظر گرفته شده، می‌تواند به ارزشیابی مستمر و پایانی با روش کمی و یا توصیفی بپردازد. شیوه‌ای از ارزشیابی تحصیلی — تربیتی است که اطلاعات لازم، معتبر و مستند برای شناخت دقیق و ارزشیابی توصیفی فراگیران در ابعاد مختلف یادگیری، با استفاده از ابزارها و روش‌های مناسب مانند پوشه، آزمون‌ها (با تأکید بر آزمون‌های همه‌جانبه عملکردی) و مشاهدات در طول فرآیند یاددهی — یادگیری به دست می‌آید؛ تا براساس آن بازخوردهای توصیفی موردنیاز برای کمک به یادگیری و یاددهی بهتر در فضای روانی و عاطفی مطلوب برای دانش آموز، معلم و اولیا حاصل آید. (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۹: ۴)

زمان آموزش

زمان آموزش، بخشی از برنامه درسی است که به توجه زیادی نیاز دارد. زیرا مدت زمان رسیدن به اهداف آموزشی از اهمیت قابل توجهی برخوردار است و یک شاخص برای نشان دادن میزان دسترسی دانش آموزان به فرصت‌های یادگیری است. (حاتم و همکاران، ۱۳۹۶: ص ۹۶) باید مدت زمان مناسبی با توجه به حجم محتوا برای آموزش مفاهیم قرآن در نظر گرفته شود. از این لحاظ تنظیم زمان برای آموزش در سطوح مختلف روزانه، هفتگی و ترمی از اهمیت بالایی برخوردار است تا بتوان به بهترین نحو به اهداف آموزشی دست یافت.

جدول ۷: تنظیم زمان در برنامه آموزشی

ردیف	سطوح	ساعت	فعالیت
۱	روزانه	تعیین تعداد ساعات آموزش در طول روز	بسته به سن و سطح یادگیری دانش آموزان، ساعت آموزشی می‌تواند از ۱ تا ۲ ساعت باشد.
		مدیریت زمان ساعت آموزشی	معلم باید وقت کلاس را به گونه‌ای مدیریت کند که در بازه زمانی ۱ تا ۲ ساعت، تدریس، فعالیت‌های تعاملی، استراحت و ارزشیابی و دیگر موارد آموزشی به خوبی اجرا شود.
۲	هفتگی	تعیین زمان آموزش در طول روز	زمان آموزش باید در وقت مناسبی همچون ابتدای روز باشد و نباید آن را به انتهای روز موکول نمود.
		تعیین تعداد ساعات آموزش در طول هفته	مشخص شود درس مفاهیم قرآن چند بار در هفته باید آموزش داده شود. مثلاً ۲ بار در هفته
		تعیین فاصله زمانی دو کلاس در هفته	فاصله زمانی دو کلاس هم باید کاملاً مشخص باشد.
		مدیریت زمان آموزش در طول هفته	درس‌ها با توجه به ظرفیت یادگیری و نیاز قرآن آموزان در طول هفته تقسیم شود.
۳	ترمی	تنظیم زمان در سطح ترمی به صورت کلان	تنظیم تقویم آموزشی

محیط یادگیری

محیط از مهم‌ترین عواملی است که در یادگیری و آموزش نقش به‌سزایی دارد. ویگوتسکی، یکی از معروف‌ترین نظریه‌پردازان رشد شناختی، معتقد است کنش متقابل میان یادگیرنده و محیط اجتماعی‌اش تعیین‌کننده اصلی رشد شناختی اوست. «خاستگاه و روان آدمی اجتماع است و فرآیندی که به آن شکل می‌دهد، ارتباط است.» (لئونتیف، ۲۰۰۵: ۲۱ به نقل از سیف، ۱۳۹۲: ۱۰۲) محیط یادگیری شامل مدرسه، خانه و جامعه است. از ابعاد مهم محیط یادگیری نیز، بُعد فیزیکی و عاطفی محیط است که پیشتر گذشت.

مدرسه

مدرسه رسمی‌ترین نهاد آموزشی و پرورشی در سنین کودکی و نوجوانی است. یکی از درس‌های مهم در برنامه‌های درسی دوره‌های دبستان و دبیرستان، درس‌های دینی و قرآن بوده است. در گذشته آموزش قرآن در مدرسه‌ها بر پایه مهارت خواندن قرآن بنا شده بود، اما امروزه رویکرد به آموزش قرآن فراگیر شده است و شامل فنون قرائت، روخوانی و روانخوانی، ترجمه و درک مطلب و مفاهیم می‌شود. (سلیمان نژاد و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۴-۶۵) مدرسه از طریق برنامه‌های آموزشی مناسب و محیط یادگیری سازمان‌یافته، می‌تواند به رشد و توسعه همه جانبه کودکان کمک کند. همچنین بُعد فیزیکی و عاطفی مدرسه در ایجاد انگیزه و اشتیاق به یادگیری تأثیرگذار است. (رحیم زاده و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۵) در جدول زیر نقش مدرسه در فرایند آموزش مفاهیم قرآن تشریح شده است.

جدول ۸: نقش مدرسه در فرایند یاددهی- یادگیری مفاهیم قرآن

ردیف	نقش مدرسه	توضیحات
۱	به کارگیری شیوه‌های متنوع آموزشی	استفاده از شیوه‌ها و سبک‌های یادگیری سنتی و مدرن، تأکید بر کار گروهی، فعالیت‌های هنری مانند شعر و نقاشی
۲	به کارگیری ابزارهای مختلف آموزش	محتوای مدون برای آموزش مفاهیم قرآن، استفاده از فناوری‌های آموزشی مانند نرم‌افزار و ویدئوها، امکانات صوتی برای پخش تلاوت
۳	فراهم کردن فضای آموزشی	ایجاد محیط فیزیکی جذاب با طراحی فضا و چیدمان مناسب آموزش قرآن، نصب تابلوهای خوشنویسی و معرق با مضامین قرآنی، کتابخانه با قفسه‌هایی پر از کتاب‌های قرآن، تفسیر و منابع آموزشی
۴	حمایت‌های عاطفی	ایجاد حس امنیت و آرامش در محیط آموزشی، توجه به نیازهای فردی و علاقه‌های قرآن آموز مانند سبک یادگیری، ایجاد علاقه و انگیزه در قرآن آموز با تشویق به همکاری و پرسشگری در کلاس
۵	تعامل با خانواده	برگزاری جلسات مشاوره با والدین درباره اهداف و شیوه‌های آموزش، ارائه کارگاه‌ها و دوره‌های آموزشی برای والدین به منظور آشنا کردن آن‌ها با مفاهیم قرآن

خانه

خانواده، نخستین نهادی است که اولین پایه‌های تعلیم و تربیت در آن شکل می‌گیرد. از این لحاظ نمی‌توان تأثیرگذاری آن را بر ابعاد شخصیتی، فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی فرد نادیده گرفت. شایسته است معلم با گسترش دادن دامنه محیط یادگیری از مدرسه به خانه، روابطی از روی همکاری با والدین برقرار سازد و این روابط را استمرار بخشد و از این راه مشارکت فعالانه والدین را در یادگیری فرزندانشان تشویق کند. (زارع و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۲) همچنین معلم با ارائه آگاهی و اطلاعات درباره اهداف، محتوا و روش آموزش قرآن به والدین، به نحو صحیح از همکاری و تلاش آنها برای دستیابی به اهداف آموزش استفاده کند. همچنانکه ارتقای دانش والدین نسبت به قرآن کریم زمینه ساز علاقه و انس آنها با قرآن و فراهم آمدن محیط بهتر تربیتی در خانه است. همچنین با تولید کتاب راهنمای والدین در آموزش مفاهیم قرآن، گامی در مسیر دستیابی به این اهداف ارزشمند برداشت. (زارع و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۵؛ به نقل از انوشه پور و همکاران، ۱۳۸۴) در این راستا خانواده نیز باید نقش‌هایی بپذیرد، به این صورت که از برنامه‌ریزی مدارس حمایت کند، گاهی در هزینه‌ها مشارکت نماید، در

جلسات شرکت کند و درباره آخرین وضعیت تحصیلی فرزندان اطلاع یابد، فرزند را تشویق کند که هر روز در خانه درس قرآن را برای آنها بخواند.

جامعه

چنانکه پیشتر بیان شد تعلیم و تربیت مقوله‌ای اجتماعی است. آموزش و یادگیری تنها در مدرسه روی نمی‌دهد، بلکه دانش آموزان از تعامل با جامعه نیز می‌آموزند. از این رو محیط جامعه باید به گونه‌ای باشد که آموزش و یادگیری را افزایش دهد. (مردمی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۱۹) درباره ارتباط آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان و جامعه، انتظار می‌رود که سبک زندگی افراد در جامعه با مفاهیم و آموزه‌های قرآنی هم راستا باشد و در واقع قرآن در فرهنگ عمومی جامعه نقش پررنگی داشته باشد که «متأسفانه در فرهنگ عمومی جامعه ایران، قرآن کریم هنوز به یک موضوع دارای اهمیت تبدیل نشده است.» (فریدونی، ۱۳۹۹: ۸۹) و اطلاعات میدانی از فاصله زیاد فرهنگ عمومی با مفاهیم قرآنی خبر می‌دهد. زمانی برنامه‌های آموزشی قرآن به ویژه آموزش مفاهیم قرآن به تمامی اهداف خود می‌رسد که جامعه نیز با آن همراهی کند و یا حداقل به آن بی‌توجه و یا علیه آن نباشد که در غیر این صورت توفیق در این زمینه با مشکل مواجه می‌شود. واقعیت آن است که مفاهیم و آموزه‌های قرآن باید در تاروپود جامعه و زندگی روزمره مردم عجين شود و بخشی از باور و رفتار مردم بر اساس آن شکل بگیرد تا برنامه‌های آموزشی اثرگذاری خود را به نحو احسن انجام دهند. جایی که آموزه‌های قرآن نهادینه و جزء باور و رفتار مردم حساب شود، می‌توان شاهد تغییرات عمیق و مثبت در فرهنگ عمومی جامعه در زمینه معارف قرآن بود. برای توفیق در نهادینه‌سازی آموزه‌های قرآن در جامعه، مهم است که محتوای قرآن به گونه‌ای عرضه شود که با حال و روز جامعه همخوانی داشته باشد و جذابیت لازم را برای جلب توجه مردم داشته باشد.

یادگیری برخی علوم، فنون و مهارت‌ها

میزان فهم و درک مفاهیم قرآن علاوه بر آنکه در گرو میزان ارتباط و انس با قرآن کریم است به آشنایی قرآن آموزان با برخی مهارت‌ها و علوم نیز بستگی دارد. این علوم به‌عنوان ابزارهایی مؤثر در آموزش مفاهیم قرآنی و درک عمیق‌تر آن به کار می‌روند. برخی از محققان برای نیل به اهداف غایی آموزش مفاهیم قرآن، از آموزش جامع قرآن سخن گفته‌اند یعنی آموزش همراه با روانخوانی، در ک مفاهیم آیات، تدبر در آیات را مؤثر دانسته‌اند. (فقیهی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۰۲) رویکرد برنامه جدید آموزش قرآن در آموزش و پرورش نیز جامعیت این آموزش است؛ یعنی آموزش قرآن به نحوی باشد که از یک‌سو همه حیطه‌های یادگیری را شامل شود و به‌ویژه بر حیطه عاطفی که متکفل ایجاد و تقویت انس و علاقه دانش‌آموزان به قرآن و یادگیری آن است، تأکید ورزد و از سوی دیگر تمامی موضوعات ضروری آموزش قرآن، مانند روخوانی، روان‌خوانی، صحت قرائت، توانایی درک معنای عبارات و آیات ساده قرآن کریم، آشنایی با معارف انسان‌ساز قرآن و تدبر در آیات الهی را در حد امکان شامل شود. (زارع و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۲۶) برخی از آموزش‌های مؤثر در فرآیند یاددهی-یادگیری مفاهیم قرآن در جدول زیر آمده است.

جدول ۹: آموزش‌های مؤثر در فرآیند یاددهی-یادگیری مفاهیم قرآن

علوم و مهارت‌ها	توضیح
یادگیری زبان عربی	قرآن کریم به زبان عربی است و دانستن زبان عربی زمینه درک بهتر قرآن کریم را فراهم می‌کند.
قرائت و تلاوت قرآن	قرائت قرآن به معنای خواندن همراه با فهم مطالب است و به کارگیری صوت و لحن زیبا در آموزش قرائت قرآن و تلاوت آن نیز سبب جذب دلها به سوی قرآن شده و توجه آنها را به مفاهیم قرآن جلب می‌کند.
آموزش علوم قرآن	دانستن علمی مانند مکی و مدنی، اعجاز قرآن و در کل آشنایی با فضای سوره‌ها و آیات، ذهن را برای درک معانی و مفاهیم آیات به ویژه برای گروه نوجوان آماده می‌کند.

روش‌های آموزشی مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان

انسان‌ها شیوه‌های مختلفی برای یادگیری دارند؛ برخی تمایل به شنیدن دارند، برخی نیز اطلاعات را به صورت دیدن درک کنند. برخی تجربه عینی با دست ترجیح می‌دهند و گروهی دیگر دوست دارند با دیگران کار کنند و برخی برعکس تنهایی را ترجیح می‌دهند. پیام این یافته‌ها آن است که هیچ شیوه آموزشی واحدی برای همه دانش آموزان وجود ندارد و باید با راهبردهای گوناگون جنبه‌های مختلف هوش کودک را فعال کرد. (فیشر، ۱۳۹۱: ۳۱) امروزه اعتقاد بر این است که روش‌هایی که یادگیری فعال دانش‌آموزان را تسهیل و نقش یادگیری را به خود آنها واگذار کنند در اولویت هستند. یادگیری مفاهیم قرآن نیز نتیجه به کار گرفتن دسته‌ای از مهارت‌ها و روش‌های یادگیری است که به درک همه جانبه مفاهیم قرآن کریم منجر می‌شود. برای تسهیل این فرآیند باید همه جنبه‌ها و مراحل رشد کودک و نوجوان یعنی شناختی، عاطفی و اجتماعی مد نظر قرار بگیرد تا درک عمیق‌تری از مفاهیم ایجاد شود.

روش سنتی

روش‌های سنتی آموزش همان روش‌هایی هستند که در گذشته کاربرد داشته‌اند. دو روش سنتی در آموزش مفاهیم قرآن وجود دارد؛ تدریس به صورت سخنرانی و توضیحی. روش سخنرانی، سابقه تاریخی دارد و در بیشتر نظام‌های جهانی آموزش و پرورش گذشته وجود داشته است و اکنون نیز برخی از محققان آن را یکی از روش‌های مهم آموزشی می‌دانند. (کرامتی، ۱۴۰۲: ۱۳۱) در روش سخنرانی معلم بی‌وقفه در کلاس سخن می‌گوید و دانش آموزان گوش می‌دهند و یادداشت برداری می‌کنند. (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۱۹-۱۲۰) برای آموزش مفاهیم قرآن نیز در گذشته از روش سخنرانی استفاده می‌شده است و با این شیوه سخنرانان مطالب و مفاهیم قرآن را به مخاطبان آموزش می‌دادند. بسیاری از علمای دین در سخنرانی‌های خود به آموزش قرآن کریم می‌پرداختند و مفاهیم آن را در مجالسی برای مردم بازگو می‌کردند که برخی از آنها در کتاب‌هایی با عنوان امالی ثبت شده‌اند. مانند/مالی سید مرتضی. این روش اکنون هم برای آموزش مفاهیم قرآن متداول است و در مدرسه، دانشگاه و محافل مذهبی سخنران‌ها متنی از قرآن را به عنوان موضوع بحث مطرح کرده و به تفهیم آن به مخاطبان می‌پردازند. اما اکنون درباره استفاده از این شیوه برای آموزش به کودک و نوجوان به نظر می‌رسد جز آخرین روش‌های یادگیری مفاهیم قرآن باشد، یعنی در زمانی که استفاده از دیگر شیوه‌های آموزش ممکن نباشد، بهتر است از روش سخنرانی استفاده شود؛ مثلاً در جایی که تعداد دانش‌آموزان زیاد باشد. در این گونه مواقع بهتر است مباحثی عرضه شود که اشتیاق کودک و نوجوان را به فراگیری فرا بخواند؛ برای نمونه تبیین یک واژه پرکاربرد همچون «سلام» و درباره معنای این واژه و اهمیت سلام کردن در قرآن کریم سخن گفت. تفاوت روش سخنرانی با توضیحی آن است که در تدریس توضیحی معلم، مطالب را از روی کتاب و محتوای آموزشی توضیح می‌دهد. (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۱۸) بر اساس کتاب، مفاهیم را تعریف و سپس به تشریح آنها می‌پردازد و در مواقعی از پرسش و پاسخ هم استفاده می‌کند. (کرامتی، ۱۴۰۲: ۱۳۳)

در آموزش مفاهیم قرآن نیز این روش کاربرد دارد؛ مربی قرآن، کتاب را مطالعه می‌کند و سپس اطلاعات را منظم و دسته بندی کرده و آن را برای قرآن‌آموزان بیان می‌کند که البته این مفاهیم را می‌تواند همراه با مثال، سؤال و یا تصویر و فیلم نیز انتقال دهد.

جدول ۱۰: روش توضیحی در آموزش مفاهیم قرآن

متن	مفاهیم	انبار بیان و توضیح
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ	برای آغاز هر کار باید به لطف الهی تکیه کرد.	شرح و بیان با مثال: آغاز هر درس باید با نام خداوند شروع شود.
وَقَضَىٰ رَبِّيَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَيَالِ الْأَعْدَاءِ (إِسْرَاء/۲۳)	نیکی به پدر و مادر در ردیف پرستش خداوند قرار گرفته است.	توضیح درباره اهمیت احترام به والدین و طرح این پرسش که چگونه می‌توانند این کار را انجام دهند؟
إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ (حَجَرَات/۱۰)	مسلمانان با هم برادراند و باید به یکدیگر کمک کنند.	توضیح درباره واژه اخوت، مثال از پیوند اخوت و برادری که در تاریخ اسلام ثبت شده است و یا توضیح با استفاده از تصاویر مانند حج

روش‌های نوین

در روش‌های سنتی، رویکرد غالب، معلم محوری است و معلمان و آموزگاران قرآن نقش انتقال دانش را به تنهایی بر دوش می‌کشند و فراگیران نقش چندانی در امر یادگیری-یاددهی ندارند. به رغم اهمیت این شیوه، باید در کنار آن از روش‌های نوینی که مورد تأیید محققان نیز هست، استفاده کرد. برخی از روش‌های نوینی که در امر آموزش مفاهیم قرآن کاربرد دارد، عبارتند از:

روش اکتشافی

روش اکتشافی فرآیندی است که دانش آموز به طور مستقل و با راهنمایی یا بدون راهنمایی معلم، اصل یا قانونی را کشف یا مسأله‌ای را حل می‌کند. در یادگیری اکتشافی، شاگرد روش‌های کشف را می‌آموزد و توانایی ذهنی او تقویت شده و خلاقیت او افزایش می‌یابد. (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۲۴-۱۲۷) روش اکتشافی، هرگونه موقعیت و فرصتی است که معلم برای یادگیری دانش آموزان ایجاد کرده تا در حد ممکن زمینه یادگیری مستقل او فراهم شود و بتواند سهم عمده‌ای در یادگیری داشته باشد (سلیقه‌دار، ۱۴۰۰: ۷) و بتوانند با مطالعه این موقعیت‌ها به کشف و شناخت برسند. (کرامتی، ۱۴۰۲: ۱۳۴) برای اجرای این روش معلم می‌تواند به چهار شیوه اقدام کند:

با استفاده از روش توضیحی اصول و راه حل مسأله را گفته، اما پاسخ مسأله را نگوید؛

تنها اصول را آموخته و راه حل و پاسخ مسأله را از شاگرد بخواهد؛

اصول را ارائه ندهد و راه حل را بگوید؛

اصول و راه حل را ارائه ندهد که به آن یادگیری بدون راهنمایی گویند. (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۲۴)

در فرایند آموزش مفاهیم قرآن نیز، معلم می‌تواند در مواردی از این روش استفاده کند و هر چهار شیوه را متناسب با رشد شناختی و تفاوت‌های فردی کودکان به کار بگیرد.

روش اول: بیان اصول و راه حل مسأله

ابتدا معانی واژه‌های یک آیه را بیاموزد و سپس چند یا چندین معنا را در اختیار دانش آموز قرار دهد و از او بخواهد از میان معانی مذکور، معنای واژه مورد نظر را پیدا کند. برای نمونه معنای واژه‌های آیه «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِلَٰهًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا...» (اسراء/۳۳) را بیان کند و با ارائه گزینه‌هایی از قرآن آموزان بخواهد تا معنای واژه‌های کلیدی آن را تشخیص دهند.

جدول ۱۱: بیان اصول و راه حل

تَعْبُدُوا	وَالِدَيْنِ	إِحْسَانًا
الف. پرستش کنید	الف. مادر	الف. نیکی
ب. خدمت کنید	ب. پدر	ب. خوبی
ج. عبادت کنید	ج. پدر و مادر	ج. حمایت

روش دوم: بیان اصول

در این روش، معلم اصول را بیان کرده و دانش آموز تلاش می‌کند تا راه حل را بیابد و پاسخ را به دست آورد. برای نمونه معلم قرآن برای آموزش عدم اسراف و انتقال پیام قرآن در این باره، ابتدا آیه‌ای را که به این امر اشاره دارد، به دانش آموز بدهد، معنای واژه‌های آن را بگوید و از آنها پیامدهای اسراف را بر اساس آیه بخواهد. در جدول زیر مثال‌های دیگری بررسی شده است:

جدول ۱۲. بیان اصول

ایه	معانی واژه‌ها	پیامد/ کارکرد
إِنَّ الْمُبْتَدِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا (اسرا/۲۷)	مبذرين: مسرفان/ إخوان: برادران/شیاطین: شیطان‌ها/ رب: پروردگار/ کفور: ناسپاس	پیامدهای اسراف: اسراف، عملی شیطانی و یکی از مصادیق کفر و ناسپاسی
وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا (طه/۱۳۴)	أعرض: روی گرداندن/ ذکر: یاد من/ معشیه: زندگی/ ضنکا: تنگنا	پیامد روی گردانی از خداوند: زندگی با فشار و تنگنا
لئن شكرتم لأزيدنكم ولئن كفرتم إن عذابی لشديد (ابراهيم/۷)	لئن: اگر/ شكرتم: شکر گزاری/ ازيدنكم: برایتان می‌افزایم/ کفرتم: ناسپاسی کنید/ عذاب: عذاب/ شدید: شدید	پیامدهای ناسپاسی: عذاب الهی کارکردهای شکرگزاری: نعمت و روزی

مثال سوم: ارائه راه حل

معلم با در اختیار قرار دادن راه حل، اصول را از دانش آموزان بخواهد. برای نمونه معلم قرآن برای آموزش نوع دوستی در قرآن کریم و چگونگی آن، واژه‌ها و یا آیه‌ها را در اختیار فراگیران قرار دهد و از آنها بخواهد، اصول و پایه‌های نوع دوستی در قرآن را بیان کنند.

جدول ۱۳. بیان راه حل

ایه	اصول
وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا: و با مردم به نیکی سخن بگویید. الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ فِي السَّرِّ وَالنَّجْوَى وَالْخَائِطِ الْغَيْظِ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ: همانان که در فراخی و تنگی انفاق می‌کنند و خشم خود را فرو می‌برند و از مردم در می‌گذرد و خداوند نیکوکاران را دوست دارد.	به نیکی سخن گفتن انفاق فروبردن خشم عفو و گذشت

بهتر است معلم، فراگیران را به گروه‌هایی تقسیم کند و از هر گروه بخواهد تا اصول و روش‌های نوع دوستی را استخراج کنند و سپس به پرسش‌های زیر پاسخ دهند:

چگونه می‌توانیم این اصول را در زندگی روزمره‌مان پیاده کنیم؟

چه نمونه‌هایی از نوع دوستی در جامعه امروز وجود دارد؟

مثال چهارم: یادگیری بدون راهنمایی

در این بخش بهتر است تا دانش آموزان در فضایی آزاد قرار بگیرند و بر اساس دریافت‌های خود، اصول و راه حل‌ها را پیدا کنند. البته زمانی این فعالیت اثرگذار است که موضوع انتخابی پیچیدگی چندانی نداشته یا با میزان توانایی و اطلاعات دانش آموزان تناسب داشته باشد. (سلیمه‌دار، ۱۴۰۰: ۹) برای نمونه معلم قرآن برای تدریس میحت خدانشناسی، دانش آموزان را به اردو ببرد و یا حتی در حیات مدرسه این سوال‌ها را البته متناسب با هوش و درک آنها مطرح کند:

از کجا می‌دانید که خدا وجود دارد؟ چگونه می‌توان خداوند را شناخت؟ چه احساسی دارید وقتی به این زیبایی‌های طبیعی نگاه می‌کنید و فکر می‌کنید که خالق اینها خداوند است؟

به صورت کلی، روش‌های اکتشافی یادگیری، جذابیت و ماندگاری بیشتر یادگیری را برای قرآن آموزان در پی دارند.

روش حل مسأله

مسأله به معنای مواجه شدن با یک موقعیتی است که نمی‌توان در آن لحظه از طریق اطلاعات موجود به آن پاسخ داد (سیف، ۱۳۸۰: ۵۱۵) و تجربه، دانش و مهارت گذشته فرد، پیش‌نیازی برای حل مسأله است. محققان برای حل مسأله راه‌های مختلفی پیشنهاد داده‌اند از قبیل روش آزمون و خطا، بینشی، حل مسائل ریاضی، دیویی و تحلیلی (همان: ۱۲۸-۱۳۰) در روش تحلیلی، پدیده‌ها توصیف و علت آنها تشریح می‌شود. (همان: ۱۲۹) معلم قرآن از این روش می‌تواند مسائلی که نیاز به تبیین دارد و یا احکامی را که علت آن در ظاهر مشخص نیست برای قرآن‌آموز بیان و تحلیل نماید. در مسأله فلسفه پوشش و حجاب در قرآن، ابتدا با رویکرد توصیفی، آیات مرتبط را جمع‌آوری و توصیف کند و سپس دلایل تشریح آن را تبیین نماید. یا درباره جهت‌گیری‌های اخلاقی سنت قربانی حیوانات در مراسم حج که از مسائلی است که اتهاماتی را نیز متوجه اسلام کرده است، آیتی را که به این مسأله پاسخ می‌دهد، بیان نماید. اگر چه برخی از موضوعات و مفاهیم قرآنی را نمی‌توان با این روش به قرآن‌آموزان آموخت، اما استفاده از این روش، موجب بهبود تفکر انتقادی، تقویت ژرف‌اندیشی و تفکر تحلیلی آنها می‌شود.

روش پرسش و پاسخ

روش پرسش و پاسخ یکی از روش‌های کاربردی است که در بیشتر فعالیت‌های آموزشی از آن استفاده می‌شود. پرسش‌گری قلب آموزش و یادگیری است. (فیشر، ۱۳۹۱: ۵۵) این روش زمانی به کار می‌آید که معلم قصد دارد مطلب جدید بیاموزد و نیاز دارد تا دانش آموزان را به تفکر در این باره تشویق کند و یا قصد مرور مطالب آموزش داده را داشته باشد. این روش در زمان ارزشیابی برای اطلاع از میزان درک دانش آموزان از آموخته‌ها نیز کاربرد دارد. (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۴۳) البته این روش به همراه سایر روش‌ها و یا در تکمیل آنها به کارگرفته می‌شود. یکی از شیوه‌های انتقال مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان به کارگیری روش پرسش و پاسخ است. معلم با طرح پرسش از مطالبی که قصد آموزش دارد و یا از قبل آموزش داده است، دانش آموزان را برای رسیدن به پاسخ مورد نظر راهنمایی می‌کند. پرسش سبب می‌شود تا قرآن‌آموز با تمرکز بیشتری مسأله را دنبال کند و پاسخ‌های محکم‌تری که ناشی از تفکر است به مسأله بدهد. البته معلم باید به گونه‌ای سؤال بپرسد که به یادگیری بهتر بیانجامد و فراگیر را از سطوح پایین تفکر به سطوح بالا برساند. «سطوح پایین تفکر شامل، دانش (آگاهی از اطلاعات)، درک مطلب (فهمیدن اطلاعات) و کاربرد (استفاده از اطلاعات) و سطح بالای تفکر عبارتند از: تجزیه (تفکیک اطلاعات)، ترکیب (آفرینش چیزی از اطلاعات قبلی) و ارزشیابی (ارزشیابی تفکر) می‌شود.» (همان، ص ۱۸) برخی از پرسش‌های مربوط به حوزه آموزش مفاهیم قرآن در سطوح مختلف یادگیری و تفکر در جدول زیر آمده است:

جدول ۱۴. انواع پرسش

سطح‌های تفکر	پرسش‌ها	عمل یادگیری
دانش	ایه «يَسْجَلْ عَلَى الرَّبِّ كُلُّ عَمَلٍ فِي وَزْنٍ» (طه/ ۱۵) درباره چه موضوعی صحبت می‌کند؟	دانستن اطلاعات
درک مطلب	ایه «وَأَذًا قُلْتُ قُلْ يَأْتِيهِ أَحْسَنُ» (مؤمنون/ ۹۶) چه توصیه‌ای در تعامل با دیگران ارائه می‌دهد؟	فهمیدن اطلاعات
کاربرد	چگونه می‌توان به ایه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَتُؤْمِنُونَ بِالْعُقُودِ» (مائده/ ۱) در زندگی روزمره عمل کرد؟	به کارگیری اطلاعات
تجزیه	نقش جمله «وَهُمْ رَاكِعُونَ» در ایه «الَّذِينَ يَقِمْوْنَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» (مائده/ ۵۵) چیست و چگونه معنای ایه را روشن می‌کند؟	تفکیک اطلاعات
ترکیب	آیا می‌توانید چند ویژگی قیامت را در سوره قارعه دسته‌بندی کنید؟	درست کردن
ارزشیابی	تفاوت معنای رحمان و رحیم در ایه «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» در ترجمه‌های قرآن چیست؟	ارزشیابی و اظهارنظر

روش یادگیری فعال

یادگیری باید در تفکر تغییر ایجاد کند. برای یادگیری موفق باید به کودکان کمک کرد که به سطوح بالای تفکر حرکت کنند. (فیشر، ۱۳۹۱: ۱۸) یکی از فعالیت‌هایی که تفکر سطح بالا را پدید می‌آورد، روش یادگیری فعال است. در این روش هدف آن است که دانش آموز در فرآیند آموزش پرچنب و جوش و فعال باشد. (صفوی: ۱۴۹) یادگیری فعال شامل چهار الگوی گفت و گو با خود، با دیگران، تجربه مشاهده کردن و انجام دادن است. (همان) برخی از این الگوها در فرایند آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان کاربرد دارد:

گفت و گو با دیگران

الگوی گفت و گو یکی از روش‌های رایج در آموزش قرآن و هم چنین دیگر علوم دینی بوده است. مباحثه نه تنها مفاهیم تدریس شده را در ذهن منقش می‌کند، بلکه بسیاری از مطالب مرتبط به آن را در ذهن متعلم ماندگار می‌سازد. گفت و گو دانش آموزان با یکدیگر فرصتی فراهم می‌کند تا کودک تفکرات خود را بیان کند. گفتار ابزار بیان تفکرات است. گفت و گو و به زبان آوردن نظرات، راه فهم و یادگیری را باز می‌کند و فرصت‌هایی را برای کشف و فهم ایجاد می‌کند. بیشتر موضوعات و مسائل قرآنی قابل گفت و گو و بحث هستند و معلم در جریان آموزش مفاهیم قرآن، با برقراری ارتباط میان دانش آموزان و تقسیم آنها به گروه‌های کوچک‌تر، امکان مباحثه و گفت و گو بین آنها را فراهم می‌کند. البته بهتر است ابتدا معلم طرح مسأله نماید و از موضوعات مفید و کاربردی به ویژه روزمره موضوعی انتخاب کند و سپس از دانش آموزان بخواهد در باره آن با هم گفت و گو کنند. با مرور متن‌های آموزش داده شده و حتی حل کردن جدول‌های قرآنی با همکاری یکدیگر، تجربه گفت و گوی آنها پربارتر می‌شود. معلم می‌تواند قرآن آموزان را دور هم جمع کرد و یکی از داستان‌های قرآن را برایشان خواند. پس از خواندن از آنها پرسیده شود، چه چیز عجیب و جالبی در داستان یافتند؟ و یا داستان برای ما چه درسی دارد؟ سپس از آنها خواسته شود دیدگاه‌های خود را مطرح و درباره آن گفت و گو کنند. یا اینکه پرسش و یا پرسش‌هایی درباره موضوع روی تخته نوشته و از آنها خواسته شود درباره آن صحبت کنند. مثلاً درباره داستان حضرت ابراهیم (ع) و زنده شدن پرنده‌گان پرسش‌های زیر قابل طرح است: علت انتخاب پرنده‌گان چه بود؟ چرا حضرت (ع) دست به این کار زد؟ این داستان چه درسی برای ما دارد؟

تجربه مشاهده کردن

در این روش دانش آموز با مشاهده فعالیت دانش آموزان دیگر یا دیگران درباره موضوعی به یادگیری می‌پردازد، این مشاهده به دو صورت مستقیم و غیر مستقیم صورت می‌گیرد. مشاهده مستقیم شامل مشاهده عمل و رخداد طبیعی و واقعی است و غیر مستقیم شامل موارد شبیه سازی شده و غیر واقعی است. (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۵۱) برخی از افراد و به ویژه کودکان یادگیرنده دیداری هستند، یعنی با ابزارهای دیداری بهتر یاد می‌گیرند. (فیشر، ۱۳۹۱: ۲۲) برای برنامه آموزش مفاهیم قرآن بازدید از یک موزه قرآنی، مطالعه کتاب‌های قرآنی به ویژه با عکس و نقش و تماشای فیلم‌ها و نمایش‌های قرآنی که درباره یک اصل یا مفهوم قرآنی سخن می‌گویند، تجربه دیداری و مشاهده‌ای برای یادگیری مفاهیم قرآن است. این فعالیت‌ها همچنانکه در شناخت مفاهیم قرآن مؤثر است، علاقه به قرآن و آموزه‌های دینی را در کودک و نوجوان پرورش می‌دهد. علاوه بر آنکه حس تعلق و ارزش‌گذاری به فرهنگ اسلامی را در کودک و نوجوان تقویت می‌کند.

تجربه انجام دادن

شامل هر نوع فعالیتی است که فراگیر برای یادگیری به آن می‌پردازد. مانند انجام یک کار در آزمایشگاه (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۵۱) برخی فعالیت‌هایی که انجام آنها می‌تواند به پیشرفت قرآن‌آموز در حوزه مفاهیم قرآن کمک کند، شامل نقاشی یک موضوع یا داستان قرآنی، درست کردن نشریه درباره یک موضوع قرآنی، حل جدول قرآنی، کاردستی یا ساخت یک اثر هنری قرآنی مانند تابلوهای خوشنویسی، مرقع و منبت درخصوص یک واقعه یا مفهوم قرآنی همچون ولایت، معراج پیامبر، .. می‌شود. شواهد نشان می‌دهد که فعالیت و انجام یک کار در راستای فهم قرآن می‌تواند تأثیر زیادی در یادگیری مفاهیم و موضوعات قرآن ایجاد کند. برای نمونه ساخت کشتی در داستان نوح (ع)، کشیدن پرنده‌گان داستان حضرت ابراهیم (ع)، طراحی چهره افراد مؤمن یا کافر، ساخت ماکت کعبه، اجرای نمایش‌های کوتاه از داستان‌های قرآن و انجام حرکات بی‌کلام شخصیتی از یک داستان قرآن و ... و سایر فعالیت‌ها باعث می‌شوند کودکان درگیر یادگیری شوند و به‌طور

فقال به کشف مفاهیم پیردازند و درحالی که در فرآیند یادگیری سرگرم هستند ارتباط عاطفی عمیق‌تری با داستان‌ها و آموزه‌های قرآن ایجاد می‌شود.

روش پروژه محور

روش پروژه محور یا کار محور، انجام دادن فعلیاتی است مرتبط با درس که اغلب خارج از مدرسه انجام می‌گیرد. (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۵۳) این روش، روشی مستقل نیست و در ضمن تدریس انجام می‌شود. فعالیت‌های پروژه‌ای زمینه را برای کاربرد مفاهیم و مهارت‌های درس فراهم می‌کند. (همان: ۱۵۴) هدف از انجام پروژه، کشف کردن است، از این رو فعلیاتی که به شناخت و کشف منجر نشود، پروژه و فعالیت کار محور نیست. (همان: ۱۵۷) معلم قرآن پس از ارائه درس، موضوعاتی را برای کار قرآن آموزان انتخاب کند و متناسب با سن و توانایی‌هایشان از آنها بخواهد که پروژه‌ای را انجام دهند. برای نمونه پس از تدریس آیات مربوط به حوادث طبیعی قبل از قیامت - چنانچه در سوره تکویر آمده- از آنها بخواهد گزارشی از ویژگی‌های پدیده‌هایی که در این سوره به کار رفته، تهیه کنند تا متوجه آن اتفاق هولناک و تغییرات بزرگ در پدیده‌های هستی شوند و یا درباره سوگندهای خداوند به پدیده‌های هستی، این روش کارآمد است. از این لحاظ قرآن آموزان باید به صورت میدانی، مشاهده‌های خود را یادداشت کنند و نتایج آن را به صورت سخنرانی و یا نقاشی در کلاس ارائه دهند. معلوم است که این روش برای مقطع متوسطه و برای گروه سنی نوجوان مفید و مؤثر است.

روش نمایشی یا یادگیری از طریق مشاهده

در روش نمایشی، یادگیری از طریق دیدن انجام می‌گیرد و افراد مهارتی را که معلم انجام می‌دهد، مشاهده کرده و سپس هر یک همان کار را تکرار کنند. (صفوی، ۱۴۰۱، ص ۱۶۵) در حوزه مفاهیم قرآن، به ویژه در زمینه آموزش مفاهیم مربوط به احکام مانند نماز، وضو و یا تیمم استفاده از این روش کارایی بیشتری از روش توضیحی و یا دیگر روش‌ها دارد.

جدول ۱۵. روش نمایشی

ردیف	مفاهیم و آیات	روش نمایشی
۱	«وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يَحْفَظُونَ» (مؤمنون/۹)	آموزش نماز خواندن
۲	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ...» (مائده/۶)	آموزش وضو
۳	«... فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ...» (نساء/۴۲)	آموزش تیمم

روش گردش علمی یا تجربی

گردش علمی، فعلیاتی است که در خارج از مدرسه انجام می‌شود و شامل مطالعه مستقیم درباره یک موضوع و جمع آوری اطلاعات پس از مشاهده است. (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۶۸) ارتباط با دنیای خارج از کلاس، درس را از حوزه نظر خارج کرده و فرد را به شناخت عینی و ملموس می‌رساند. در زمانی که برای مربی قرآن شرایط بردن قرآن آموزان به خارج از مدرسه فراهم باشد، بهتر است برای درک برخی مفاهیم و آیات، محیط‌های طبیعی یا فرهنگی را انتخاب کند، مانند مسجدها، موزه‌ها و نمایشگاه قرآن. این روش به یادگیری تجربی و عملی کمک می‌کند و با استفاده از جنبه‌های جذاب و آموزشی می‌تواند درک عمیق‌تری از مفاهیم قرآن به ارمغان آورد.

روش استقرایی

استقرا به معنای رسیدن از جزء به کل است. برای آموزش یک قاعده یا قانون کلی، می‌توان با ارائه جزئیات به آنها دست یافت. (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۷۱) روش استقرایی در آموزش مفاهیم قرآن به کودکان، به معنای شروع از تجربیات خاص و جزئی برای رسیدن به قوانین و مفاهیم کلی‌تر است. در این روش، معلم به جای ارائه مستقیم مفاهیم، به کودکان کمک می‌کند تا از طریق مشاهده، تجربه و تحلیل، خود آنها به نتیجه‌گیری برسند. برای آموزش اصول کلی مانند خوب بودن امانت‌داری و یا صداقت در زندگی فردی و اجتماعی و یا

زشت بودن دروغ‌گویی و خیانت که برگرفته از آیات قرآن است، به جای ارائه آیات و مفاهیم، ابتدا مثالی از زندگی و سیره پیامبر (ص) را قصه‌ای قرآنی بیان شود، به گونه‌ای که کودکان بتوانند به راحتی با آن‌ها ارتباط برقرار کنند. سپس کودکان را به گروه‌های کوچک تقسیم شده و از آن‌ها خواسته شود تا پیام‌های کلیدی هر داستان را شناسایی کنند. از آنها سؤال‌هایی شود که آن‌ها را به تفکر وادارد. سؤال‌هایی مانند «این داستان چه درسی به ما می‌دهد؟» یا «چگونه می‌توانیم این پیام را در زندگی روزمره به کار بندیم؟» بعد از بحث، نظرات و دیدگاه‌های آن‌ها جمع‌آوری شود و نکات اصلی روی تابلو یا کاغذ درج گردد. در نهایت لیستی از پیام‌های کلی توسط قرآن آموزان تهیه شود. از آنها خواسته شود تا درباره تجربه‌های شخصی خود درباره موضوع امانت یا صداقت سخن بگویند و پیام‌های داستان‌های قرآن را با تجربیات شخصی خود یا وضعیت‌های اجتماعی، فرهنگی و خانوادگی ارتباط دهند. در نهایت، نکات کلیدی و پیام‌های عمومی را جمع‌بندی کرده و به کودکان یادآوری شود که چگونه می‌توانند این آموزه‌ها را در زندگی خود به کار ببرند.

روش قیاسی

روش قیاسی، روشی از کل به جزء است. به عبارت دیگر برای آموزش از قاعده کلی استفاده شود. (صفوی، ۱۴۰۱: ۱۷۴) در این روش، معلم قرآن با بیان مفاهیم بنیادی، کودکان را راهنمایی می‌کند تا با استفاده از استدلال، به درک عمیق‌تری از آموزه‌های قرآن برسند. به عنوان مثال، مفاهیمی مانند صداقت، امانتداری، محبت یا بخشش معرفی شود. هر یک از این اصول به زبان ساده و قابل فهم برای کودکان توضیح داده شود. استفاده از داستان‌های قرآنی و مثال‌های مشخص کمک می‌کند تا این مفاهیم بهتر درک شوند. از کودکان خواسته شود تا این اصول را با تجربیات واقعی خود مرتبط کنند. مثلاً درباره اینکه چگونه می‌تواند در زندگی روزمره به صداقت عمل کند؟! سپس با بیان مصادیق خاص، به کودکان کمک شود تا اصول را در موقعیت‌های خاص شناسایی کنند. مثلاً پرسش‌هایی مانند «چگونه می‌توانید در بازی‌ها امانت‌دار باشید؟» در پایان از کودکان بخواهید که بر اساس مصادیق و تجربیات خود نتیجه‌گیری کنند و به اصول کلی دست یابند. مثلاً «اگر ما صداقت را در زندگی‌مان رعایت کنیم، چه اثراتی دارد؟»

نتیجه‌گیری

در این نوشتار مهارت‌های آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان مورد بررسی قرار گرفت و نتایج زیر حاصل شد:

۱. برای آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان باید اصول و پایه‌های آموزش یادگیری مورد توجه قرار بگیرند، چرا که در واقع دستورالعمل‌هایی هستند برای یادگیری بهتر و دستیابی به نتایج بهتر برای گروه سنی کودک و نوجوان. آموزش مطابق با سطح درک و شناخت کودک و نوجوان یکی از مهم‌ترین اصول آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان است. در حقیقت یادگیری رابطه مستقیمی با انواع رشد در کودک و نوجوان دارد و توجه به رشد شناختی، لازمه به کارگیری و انتخاب ابزار و روش‌های آموزش است. از دیگر اصول مهم آموزش مفاهیم قرآن به کودک و نوجوان، آموزش منطبق با نیازهای فردی و اجتماعی آنهاست و درواقع زمانی یادگیری اتفاق می‌افتد که حداقل برخی نیازهای اولیه آنها فراهم شود. برآورده شدن نیازهای فیزیولوژیک و عاطفی از مهم‌ترین نیازهایی است که در جریان یادگیری تأثیرگذار است و غفلت از آنها در روند یادگیری اختلال ایجاد می‌کند. نیاز به غذا، توجه، احترام و حتی پوشاک مناسب در این زمینه مثال زدنی است. از دیگر اصول آموزش در این زمینه، ایجاد انگیزه و علاقه در قرآن آموزان است که می‌توان از مهارت‌هایی همچون، روش‌های مناسب، فضای آرام و دلپذیر و زمان مناسب از بهترین راه‌های ایجاد علاقه در کودک و نوجوان در یادگیری مفاهیم قرآن هستند. توانایی‌ها و مهارت‌های مدرس و معلم قرآن از دیگر عوامل ایجاد علاقه در قرآن آموزان محسوب می‌شود.

۲. پیش نیازهایی نیز باید برای آموزش مفاهیم قرآن مورد توجه قرار بگیرند که البته اهمیت آنها مانند اهمیت بخش اصول است. برنامه‌ریزی درسی از مهم‌ترین وجوه آموزش در دهه‌های اخیر است که شامل بخش‌های مهمی از قبیل اهداف، محتوا، ارزشیابی، محیط یادگیری و روش‌های یادگیری می‌شود. اهداف کمک می‌کند تا یادگیری به صورت معنادار و سیستماتیک اتفاق بیفتد.

۳. همچنانکه استفاده از روش‌های مؤثر و جذاب در آموزش می‌تواند به درک عمیق‌تر و ارتباط بهتر با آموزه‌های قرآن کمک کند. روش‌های سنتی مانند توضیح دادن و سخنرانی کردن، از گذشته‌های دور در آموزش مفاهیم قرآن در سنین مختلف کاربرد داشته و اما

آکنون روش‌هایی در حوزه آموزش عرضه شده است که استفاده از آنها به گروه سنی و کودک و نوجوان را به درک بهتری از معارف و مفاهیم قرآنی سوق می‌دهد. تحقیق در این زمینه روش‌هایی را پیش رو قرار داد که هم برای مربیان قرآن، تجربه آموزشی نوآورانه است و هم برای گروه سنی کودک و نوجوان کارآمد و مؤثر است. روش اکتشافی، یادگیری فعال، روش پرسش و پاسخ، گفت و گو، استقرایی، قیاسی، گردش علمی و پروژه محور از مهم‌ترین روش‌هایی که در حوزه آموزش مفاهیم قرآن برای کودک و نوجوان کارایی دارد و با ایجاد چالش‌های ذهنی، یادگیری را در آنها نهادینه می‌کند.

پیشنهاد می‌شود هر یک از این روش‌ها در مقاطع مختلف تحصیلی به کار گرفته شود تا نقاط قوت و ضعف هر یک از آنها آشکار گردد.

منابع

- ابن شهرآشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹)، مناقب ابی‌الطالب علیهم السلام، قم: نشر علامه.
- احمدپوری، یونس و شیخ زاده تکایی، رعنا (۱۳۹۶)، مقایسه و نقد سنجش و ارزشیابی کمی و کیفی، فصلنامه مطالعات روانشناختی و علوم تربیتی، شماره ۳.
- امام حسن عسکری (۱۴۰۹)، تفسیر منسوب الی الامام الحسن العسکری علیه السلام، قم: مدرسه الامام المهدی.
- باقری، خسرو (۱۳۷۶)، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات مدرسه.
- بهمن، شهناز و ملفینی، هلن (۱۳۹۶)، شیوه‌های عملی و ترغیب کننده برای رشد و تقویت هوش هیجانی دانش آموزان، ترجمه ملیحه سادات موسوی و داود عرب قهستانی، تهران: انتشارات رشد.
- حاتم، سجاد و زینالی، علی (۱۳۹۶)، برنامه درسی دوره ابتدایی، تهران: انتشارات ارسطو (چاپ و نشر ایران).
- حراعلی، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام.
- رحیم‌زاده، محمد، احمدی شوشه، فائزه (۱۴۰۰)، محیط یادگیری چگونه باید باشد؟، مجله رشد فناوری آموزشی، شماره ۶.
- روشنی، علی بنه‌سی، فتحی واجارگاه، کوروش و خراسانی، اباصلت (۱۴۰۱)، طراحی برنامه درسی نظام آموزش مجازی ایران براساس الگوی نه گانه کالین در دانشگاه شهید بهشتی در سال تحصیلی ۱۳۹۲-۱۳۹۳؛ منابع و چالش‌ها، مجله راهبردهای آموزش در علوم پزشکی، شماره ۴.
- رضایی، حمید و حسینی‌نیا، محمدرضا و اکبرنژاد، مهدی، حسینی، سیدبشیر، مؤلفه‌های جذابیت رسانه‌ای در ارائه محتوای قرآن کریم، فصلنامه علمی-پژوهشی سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، شماره ۱.
- زارع، حسن و سلیمان نژاد، اکبر (۱۳۸۹)، روش‌های تدریس قرآن، تهران: نشر وای دانش.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۹)، راهنمای معلم در ارزشیابی توصیفی، تهران: دفتر تألیف کتابهای درسی عمومی و متوسطه نظری.
- سلیقه‌دار، لیلیا (۱۴۰۰)، سفر لذت بخش یادگیری، مجله رشد فناوری آموزشی، شماره ۵.
- سیف، علی اکبر (۱۳۹۲)، روانشناسی پرورشی نوین، روانشناسی یادگیری و آموزش، چاپ هفتم، تهران: نشر دوران.
- شریعتمداری، علی (۱۳۶۹)، اصول و فلسفه تعلیم و تربیت، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- صادقیان، مجتبی و حقیقت‌جو، سحر و جوکار قلعه سیدی، ایمان (۱۳۹۹)، هوش هیجانی، مهارت‌های فراشناختی و اختلالات یادگیری در دانش‌آموزان، اردبیل: انتشارات نایاب.
- صفوی، امان‌الله (۱۴۰۱)، روش‌ها و الگوهای تدریس، چاپ شانزدهم، تهران: سمت.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۴)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمد باقر موسوی، قم: جامعه مدرسین حوزه علمی.
- فریدونی، محمد حسین (۱۳۹۹)، مهارت‌های آموزش و ترویج قرآن کریم، چاپ دوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- فیشر، رابرت (۱۳۹۱)، آموزش یادگیری به کودکان، چاپ دوم، تهران: رئیس.
- فقهی، علیرضا و علم‌خواه، مهدی و رحیمی، عبدالله و ناطقی، فائزه (۱۴۰۰)، بررسی وضعیت آموزش قرآن در دوره ابتدایی و ارائه الگوی مطلوب، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت، شماره ۵۱.
- قاسمی، حمید و کشکر، سارا و ایزدپرست، لیلیا (۱۴۰۰)، روش شناسی نقد و بررسی کتاب، چاپ اول، تهران: جامعه شناسان.

کارشناسان دفتر همکاری‌های علمی و بین‌المللی وزارت آموزش و پرورش (۱۳۷۹)، مراحل نگارش متون درسی بر اساس مهارت آموزی، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

کرامتی، محمدرضا (۱۳۹۲)، مبانی و اصول برنامه‌ریزی درسی، چاپ سوم، تهران: سمت

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، الکافی، مصصح علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

متقی هندی، (۱۴۱۹)، کنز العمال فی سنن الاقوال و الأفعال، محقق محمود عمر دمیاطی، بیروت: دار الکتب العلمیه.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳)، بحارالانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

محدث نوری، حسین بن محمد (۱۴۰۹)، مستدرک الوسائل، قم: موسسه آل البيت عليهم السلام.

محدث، سیده‌ادی و صفار هرندي، حمید رضا و علّامی، ابوالفضل (۱۴۰۰)، آموزش ترجمه و مفاهیم قرآن کریم، تهران: انتشارات تحسین.

مردمی، کریم، محسنی، منصوره (۱۳۹۴)، توسعه محیط‌های یادگیری: ارتقاء یادگیری، نشریه علمی- پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، شماره ۱۰.

مزلو، ابراهام، اچ (۱۳۷۶)، انگیزش و شخصیت، مترجم احمد رضوانی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی استان قدس رضوی.

مسعودی، عبدالهادی (۱۳۹۹)، روش فهم قرآن، قم: دارالحديث

مشکاتی، حسن (۱۳۹۶)، مبانی، اصول و مهارت‌های تدریس، اصفهان: دانشگاه معارف قرآن و عترت.

معارف، مجید (۱۳۸۳)، مباحثی در تاریخ و علوم قرآنی، تهران: نیا.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه

نسیمی، منیره (۱۴۰۰)، راه‌های پروانندن عشق به یادگیری، مجله رشد آموزش، شماره ۱۷.

وکیل، مسعود (۱۳۷۹) آموزش مفاهیم قرآن، تهران: انتشارات مهد قرآن.

وندرزندن، جیمز دیلیو (۱۳۸۳)، روانشناسی رشد، ترجمه حمزه گنجی، تهران: بعثت.

Skills for Teaching Quranic Concepts to Children and Adolescents with an Emphasis on Modern Educational Methods

Zahra Akbari^۱

Abstract

Quranic Concepts, Children and Adolescents, Skills, Teaching Methods Teaching Quranic Concepts to Children and Adolescents is of particular importance due to its impact on the education process and the formation of their religious and moral identity. Given the social changes and the increasing needs of this age group, it is essential to identify the skills and techniques for teaching Quranic concepts to children and adolescents. This research, using qualitative analysis and research in reliable library sources, seeks to identify the skills for teaching Quranic concepts and extract different patterns and methods of teaching. The research findings show that the skills for teaching Quranic concepts have different principles, prerequisites, and methods, the application of which leads to efficient and effective learning. Education according to the level of understanding and cognition of children and adolescents, education in accordance with the individual and social needs of children and adolescents, creating interest and motivation for teaching Quranic concepts, and the skills and abilities of the teacher and instructor of Quranic concepts are among the most important principles of teaching Quranic concepts to children and adolescents. Also, basic prerequisites such as educational planning, setting goals, and a learning environment that affect the success of teaching Quranic concepts were identified. On the other hand, combining traditional and modern teaching methods and applying them in the teaching-learning process helps improve the quality of learning. This research can identify the need to develop effective educational programs and methods in order to increase motivation and learning in this age group.

Keywords: Quranic concepts, children and adolescents, skills, teaching methods

^۱. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Kowsar University of Bojnord, Bojnord, Iran. zh.akbari@ymail.com